

Я. Голобородько

ПОДВИЖНИК «УКРАЇНСЬКОЇ ІДЕЇ»

До 170-річчя від дня народження М.П. Драгоманова

У національній інтелектуальній історії є постаті, які в процесі своєї багатоаспектної діяльності запропонували цілісну концепцію поглядів і програму дій у річищі розвитку українського соціуму й культури. Їхні моделі мали теоретико-гіпотетичне, вірогіднісне спрямування й нині, у форматі поч. ХХІ ст., залишаються не лише нереалізованими (з утіленням інтелектуальних проєктів в Україні історично існували й, очевидно, існують серйозні проблеми), але й не вельми відомими. До таких постатей, безперечно, належить і Михайло Драгоманов — самобутній мислитель, потужний учений, який обсервував сфери історії, політології, літератури, фольклору, педагогіки, економіки, філософії, співносячи національні проблеми з західноєвропейськими тенденціями.

Перш ніж перейти до розгляду особливостей його інтелектуального комплексу, варто окреслити основні віхи життєшляху вченого і громадського діяча.

Народився Михайло Петрович Драгоманов 30 вересня 1841 р. у Гадячі (Полтавщина) у дворянській родині. Батько — Петро Якимович — виявляв інтерес до літературної діяльності, друкуючи прозові й віршові твори в петербурзьких часописах, займаючись перекладами. У 1853 р. Михайло вступив до полтавської гімназії, де інтенсивно вивчав латинську мову, римську історію, з захопленням читав Гомера. Восени 1859 р. стає студентом історико-філологічного факультету Київського університету. Завершивши навчання в 1863 р., обирає науково-

педагогічний шлях. Викладаючи географію в 2-й київській гімназії, Драгоманов працює над дисертацією з римської історії — про імператора Тиберія, яку захищає в 1864 р. Невдовзі стає приват-доцентом Київського університету, а в 1870 р. — доцентом.

Динамічна діяльність Михайла Драгоманова як вченого з широкими інтересами, аналітика соціокультурних подій і процесів, який у статтях і розвідках викладав оригінальні й незалежні погляди, версії, інтерпретації, викликала невдоволення владних осіб. У травні 1875 р. йому повідомлено про бажання міністра, щоб він залишив викладання в Київському університеті, на це Драгоманов відповів відмовою. Восени того ж року вченого звільнено з форму-

© ГОЛОБОРОДЬКО Ярослав Юрійович. Доктор філологічних наук, професор. Завідувач кафедри теорії і методики викладання гуманітарних дисциплін Херсонської академії неперервної освіти. 2011.

люванням, що унеможливило працю на держслужбі.

На поч. 1876 р. Михайло Петрович переїжджає за кордон, спочатку до Відня, а воєни до Женеві, де займається науковою, публіцистичною, політичною, видавничою діяльністю, утверджуючи ідеали свободолюбства, лібералізму, активної причетності до найновіших наукових знань, на яких, за його переконаннями, має ґрунтуватись як світовий, так і національний розвій. У 1878 р. він виступив на Літературному конгресі (Париж), а в 1881 р. — на Міжнародному літературному конгресі (Відень). У 1889 р. переїжджає до Болгарії, працює професором кафедри загальної історії Софійського університету. Не стало вченого 2 липня 1895 р. у Софії, де його і поховано.

Пріоритетну ознаку, якість мисленнєвого комплексу Михайла Драгоманова є підстави сформулювати як «лабільну (гнучку) стабільність». Хоча в написаних наприкінці життя й опублікованих посмертно рефлексіях під назвою «Відповідь» (1895) він, наполягаючи на сталості своїх цінностей, підкреслював: «Я зостався при старих думках...», проте його лейтмотивні величини — ті, що пройшли крізь різні праці, періоди, аспекти творчості, — не лишалися незмінними. Йдеться не лише про еволюційність мислення, законмірну для особистості інтелектуальних зосереджень, а й про поліфункціональність думки, складну структуру концепцій, що нерідко виключають саму можливість тотального «зостання при старих думках».

Михайла Драгоманова традиційно вважають одним з теоретиків «поступу», «поступовості» як моделі розвитку українського суспільства. Він обґрунтовував утвердження українських інтересів і самоствердження української нації на основі систематичної довготривалої конкретно-продуктивної праці, яка б мінімізувала або й унеможливила конфлікти громади з державно-владними структурами. Учений нерідко демонстрував критичне ставлення до тієї части-

ни інтелігенції, яка, на його думку, виявляла схильність до гучних заяв, словесних декларацій і маніфестацій, до радикальних і ультимативних петицій, пропозицій, вимог. При цьому, спираючись на принцип поступального розвою, у монографічній студії «Література російська, великоруська, українська і галицька» (1873) Драгоманов проводив тезу, що в умовах перебування України у складі інших держав така поведінкова культура могла або мала спричинитися до надмірно різких, недемократичних кроків влади, що, у свою чергу, суттєво уповільнить «громадський поступ».

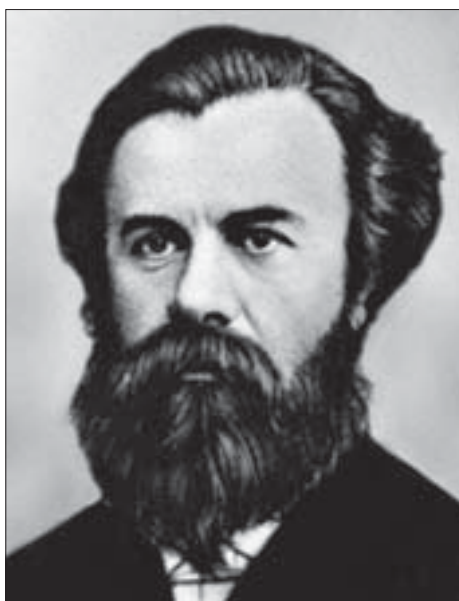
Водночас він не належав до представників раз і назавжди заданої, наперед визначеної ідеї, не був ортодоксальним і беззастережним «поступовцем», який категорично заперечує варіанти нееволюційного розвитку і навіть апіорі їх не розглядає. Михайло Петрович схильний був корегувати розуміння понять, основоположних для його системи цінностей, що позначалося й на трансформації змісту процесів, явищ, які вони представляли. У дослідженні «Шевченко, українофіли й соціалізм» (1878) він уже розширює семантичні межі поняття «поступ», співвідносячи з ним «бунти» (що їх розумів як «почастні повстання людей, яким неможливо терпіти такі чи інші порядки»), «революції» («широкі рухи людей», яким зрозуміло і те, що «валити їм, і те, чим замінити повалене»). А в огляді «Твори Василя Чайченка» (1893) учений уже концептуально наголошував на необхідності революцій та інших форм радикальних змін, на їхній важливості для цивілізаційного розвою в конкретних умовах: «Прогрес людський не обходиться і без «вибухів», — узагальнював він, додаючи демонстративні приклади: «Англія, — тепер класична країна легального поступу, — тільки рядом революцій виробила собі можливість для нього і що на континенті Європи поступ і в XIX ст. ішов коли не через революції, то через війни, так що країни, котрих порядки

не могли бути змінені ні легальною агітацією, ні революцією, примушувались до зміни після нещасних війн...» Принципи класичного європейського лібералізму в програмових засадах Михайла Драгоманова не виключали і навіть поєднувалися з ідеями радикалізму. Оцінюючи шляхи національного й державного розвитку, він виявляв гнучкість і соціоінтелектуальну незаангажованість.

У своїх численних студіях Михайло Петрович неодноразово висловлював тезу про неабиякий вплив культурологічної та просвітительської діяльності на розвиток української культури, національної самосвідомості, утвердження в перспективі автономного статусу України. За його логікою, культурницькі зусилля варто було сконцентрувати на тому, щоб Україна — її мова, література, наукові досягнення — постали перед світом зрілим і сформованим явищем, яке неможливо заперечувати або нехтувати. І тоді, за версією Драгоманова, українська громада отримає в Росії і свою мову в школах, і художню літературу, що конкуруватиме з російською та європейськими, і низку інституцій, необхідних для загальносвітового визнання. Для обґрунтування Михайло Драгоманов наводив аргументи історичного гатунку. Він був переконаний, потужне зростання України реальне хоча б тому, що такі періоди вже мали місце. «...Колись-то, як Малоросія була вище культурною, ніж Великоросія, то і ремісники (навіть судострої, пильщики і селітровари, котрих Петро Великий визивав з Малоросії), духовні (од Петра до Єлизавети не було ні одного архиєрея з великорусів у Великій Русі), співці і музиканти, живописці, чиновники, велика доля професорів (самостійна руська медичинська школа у Москві з научним напрямком у контраст старій петербурзькій німецько-практикантській була заложена малоросами Іноземцевим і Миклашевським) і т.д. їхали з Малоросії у Велику Русь», — систематизував він українодавні факти у студії

«Література російська, великоруська, українська і галицька». На його думку, загальнокультурному піднесенню України в ситуації перебування у складі інших держав мають прислужитися насамперед гуманітарні науки й «утилітарно-педагогічні книжки для українського народу». Як учений і аналітик літератури, Драгоманов уважав, що в дослідницькій царині такими справами могли б стати написання історії України, статистичних праць, монографій з фольклору, етнографії, культури, словників, граматик, біографій письменників, діячів української культури, визначних осіб тощо.

Разом з тим, аналізуючи стан української справи впродовж тривалого часу, моменти активізації, періоди (як він писав) «застою», вчений урешті дійшов висновку, що акцентуація уваги на культурній діяльності не приведе до духовно-творчого саморозкриття і національного самоутвердження, а виллється лише в мінімальні практичні результати. І в його думках постають нові смислові наголоси — про вирішальність політичного чинника в ефективності українського руху. В уже згадуваних рефлексіях він ставить успіх національної справи в безпосередню залежність від соціополітичного складника: «Та все-таки одно я маю сказати, що нічого себе обманювати: поки в Росії не буде політичної волі, доти український рух не буде мати там серйозного ґрунту. Політична ж воля в Росії не може бути досягнута інакше, як спільною акцією всіх її освічених народів. Тож і українолюбцям треба кинути надії, що вони можуть чогось досягнути безполітичною культурною працею...» («Відповідь»). Ця страгегема знаходить оприявлення і в студії «Твори Василя Чайченка», де підкреслено, що «поки не зміняться політичні форми життя в Росії, доти українофільська праця не матиме серйозної сили», й у «Листах на Наддніпрянську Україну» (1893), де думка про значущість політичного складника постає ледь не аксіоматичною і формулюється доволі категорично: «Треба

М.П. Драгоманов

раз назавше признати, що серйозна праця для маси української неможлива, поки не буде в Росії політичної волі, а значить, що й український рух не може мати серйозної громадської ваги, поки не стане на політичний ґрунт». Простежуючи розвиток у Драгоманова семантичного наповнення поняття «праця», варто відзначити, що від літературно-культурологічного потрактування («Література російська, великоруська, українська і галицька») він переходить до розмикання смислових меж з виділенням нових компонентів, говорячи про «працю культурну, політичну і соціальну» («Листи на Наддніпрянську Україну»). Це також засвідчує тяжіння до трансформаційних, а то й радикалізованих мисленнєвих категорій.

Ставлення Михайла Драгоманова до національної проблематики також було позбавлене одновимірності. Він і усвідомлював, і підкреслював важливість національних цінностей у життєпросторі і життєдіяльності соціуму. При цьому він теоретично обґрунтовував, що найефективніше національні інтереси досягають і забезпечують

через постановку і реалізацію «широких загальнолюдських задач», а фрейм-категорію «вселюдськості» (синонімічний ряд якій, за його концепцією, становлять «людськість», «інтернаціоналізм», «космополітизм») вважав вирішальною для продуктивного і гуманістичного розвою. Розв'язання національних проблем Драгоманов не формулював як культурологічну або соціополітичну самоціль, позаяк був переконаний у соціодуховній результативності іншої логіки, за якою тільки прагнення і здійснення якнайширшого спектру загальних цивілізаційних потреб, завдань, цілей спроможне вивільнити й організувати націєтворчий потенціал людини й соціуму.

У численних працях Михайло Петрович відшліфовує і варіює одну з фундаментальних макротез, що «вселюдські» потреби-завдання-цілі неможливі без національної «рухливості», національного інтересоцентризму. У праці «Три листи до редакції «Друга» (1875–1876) він наполягає, що «национальное (розрядка автора — Я.Г.) возрождение пойдет всего успешнее при служении народу в духе современной цивилизации», а в розвідці «По вопросу о малорусской литературе» (1876) виявляє смислове навантаження й адресата достеменної українолюбної діяльності, за якою «сознательный малорусский деятель, конечно, будет иметь в виду главным образом возможно широкое благо масс народа». Політичні течії, що проголошували себе національними, себто виразниками і носіями національних устремлінь, Михайло Драгоманов оцінював критично, вважаючи, що вони (ці течії та їхні представники) стратегічно ведуть «до вузьких цілей та ідей». Серед аргументів він застосовував той, що сама по собі національна ідея (-свідомість-політмета) може не забезпечити формування сучасного розвиненого суспільства і розкриття неохопних людських можливостей, оскільки в неї обмежений і засадничо-методологічний, і духовно-практичний ресурс.

У «Листах на Наддніпрянську Україну» він висловив цю думку досить категорично, акцентуючи на тому, що «навіть свідомо національна незалежність без певної просвіти не дасть ні лібералізму, ні демократії».

Будучи прихильником практичного українського проекту і вважаючи, що справжні «двигачі української ідеї» не ті, хто про цю ідею говорить, а ті, хто її конкретними справами втілює, учений гостро полемізував із тими представниками національного руху, які, за його версією, замість реальної українотворчої діяльності пропонували переважно декларативну риторіку. Причому Михайло Петрович не лише критикував їхні гасла і програмові засади чи виявляв незгоду з їхньою соціумною поведінкою, а й ставив під сумнів (це якщо дуже дипломатично висловитися) гуманістичність самої ідеології, ідентифікованої як національна або націоналістична. У дослідженні «Українське письменство 1866–1873 років», написаному в 1-й пол. 70-х рр. XIX ст. й опублікованому українською мовою в 1902 р., Драгоманов вичленовує низку атрибутивних ознак універсального національного руху – себто безвідносного до конкретного етнічного наповнення, підкреслюючи їхню деструктивність і конфліктність: «По більшій частині національні партії починають свою пропаганду безрозбірним вихвалюванням своєї народності в теперішньому й минулому», «проповіддю ненависті до сусід і т.ін.». А в праці «Чудацькі думки про українську національну справу» (1891) уже недвозначно схарактеризовано національний рух по-українськи: «...Перш усього наше національство зовсім уже не таке мирне. Послухайте, з якою ненавистю говорять іногді наші люди про москалів, поляків, жидів, і подумайте, що б сталося з тими сусідами нашими на Україні, коли б удалось нашим національникам узяти уряд на Україні в свої руки. Яке б вони їм «обукраїнення» приписали!» Оцінне ставлення не просто межує, а безпосередньо переходить у соціоетичні інвективи, у яких,

утім, є підстави вбачати і знаки суто політологічної концепції.

Проте навіть за такого внутрішнього і світоглядного несприйняття суті й форм декларативного національного руху Михайло Драгоманов усе ж таки не виключав можливість його соціополітичної ефективності, у чому, власне, і втілилась така ознака-якість, як «лабільна стабільність». Він виходив з того, що життєва практика, часом неоднозначна, парадоксальна, багатополосна, цілком спроможна явити реалії, на перший погляд, неможливі й алогічні. І при всьому сталому й логічно розгорнутому критицизмі щодо декларативно-національної сфери він не тільки визнавав, а й відстоював право соціожиттєвої ситуації розвиватися в інший спосіб і в іншому напрямі, ніж передбачав він, стверджуючи, що «коли ... якийсь національний рух усе ж таки доведе до встанови краєвої та народної самоуправи, до підняття добробуту та просвіти мас, сих дійсних двигачів народності, то історик мусить признати сей рух поступовим, неважаючи на ретроградні та негуманні зигзаги його ходу» («Українське письменство 1866–1873 років»).

Інтелектуальний комплекс Драгоманова містить низку величин, що без суттєвих трансформаційних модифікацій лейтмотивом пройшли крізь усю його політологічну й літературознавчу творчість. До них належить бінарний підхід до національної (як, до речі, й загальноцивілізаційної) історії. Учений і мислитель неодноразово наголошував на помітному відставанні сучасних йому якості і форм українського життя від життєкультури інших європейських народів, на недостатній розвиненості науки, освіти, літератури (у найширшому розумінні), загалом соціуму. Він, безперечно, ураховував такий факт і чинник, як бездержавність і належність до складу Росії та Австро-Угорщини. Проте ці зовнішньозумовлені моменти Драгоманов не вважав за головні в контексті не лише тогочасних, а й історичних (щоб не сказати одвічних) українських

проблем і був переконаний: мотивувати українську долю виключно зовнішніми обставинами і впливами означає спрощувати її, уникати пошуків справжніх відповідей, які можуть бути не вельми комфортними для національної ментальності. «Інститутською наївністю визначається та філософія історії України, що пояснює долю української народності виключно хитрощами сусідів. Українське плем'я не раз було паном своєї долі, і коли маса його опинялася в неволі, то завдяки аристократії, яка вийшла з неї ж», — окреслював Драгоманов свою історіософську платформу в розвідці «Українське письменство 1866–1873 років». Він наполягав на врахуванні внутрішніх, ба навіть внутрішньонаціональних причин, механізмів, тенденцій, що призводили до трагічних колізій, які врешті позначалися або й прямо підштовхували до оформлення іноземними урядами деструктивних для українського народу рішень.

Ведучи мову про занепад українських вольностей, Михайло Петрович не схильний був абсолютизувати (чи демонізувати) значення російських державних керманів і вбачав у цьому процесі передусім внутрішній чинник, вибудовуючи такий ланцюжок соціоісторичної логіки: «На лихо, ця Гетьманщина і Запорозжя мали більш воєнну, ніж гражданську конституцію, котра хоть мала у собі зерна добрі, але у цілому не могла годитись для життя у XVIII-ім в., у котрому удобавок козаччина стала так явно вироджатись у панщину, що Катерині II зоставалось тільки ... приложити послідню печать, щоб ствердити потроху складавшуся кріпаччину» («Література російська, великоруська, українська і галицька»). Цю ж думку він розвинув у іншій студії, де, говорячи про «традиції козацької старшини XVII і особливо XVIII ст.», наголошував, що «ті предки не від того були, аби не пошуміти, коли не можна збунтуватися, про права України, про «козацьку волю» і т.ін., наляяти «москалів», а при тому самохвальстві

кривдити селян і дрібних козаків, підлизуватися вищим персонам із тих же москалів і подавати супліки про зрівняння прав їх із правами великоруських панів, що зробила ще в 1767 р. українська козацька старшина, поруч супліки про оновлення гетьманства та самоуправи України» («Українське письменство 1866–1873 років»). Факти національної історії він зводив і стикав між собою так, щоб завдяки бінарному підходові виявити між ними зв'язки, виставивши насамперед латентні внутрішньоукраїнські як значущий або й вирішальний чинник. Гранично консеквентним (одне з улюблених драгоманівських понять) було й визначення перспектив нації, які він ставив у залежність виключно від внутрішнього чинника, пропонуючи, власне, свій рецепт майбутнього. «Українцам остається только идти своей дорогой и работать, работать и работать для своего народа, надеясь только на свои силы...» — цілком програмова заява зі студії «Українське письменство 1866–1873 років».

Ще однією незмінною величиною в концептуальних інсталяціях Драгоманова (врешті, його світоглядним кредо) стало твердження про важливість поширення «нових європейських ідей». Без цього постулату — спиратися в щоденній кропіткій і різнобічній діяльності на найновіші концепції передусім європейської науки — неможливо уявити його національну програму. Лише новочасна наука виведе Україну в макросвіт, зробить повноправним партнером інших народів і спільнот, лише вона, за його доктриною, допоможе вписатися в «європейські поступові ідеї», «европейскую цивилизацию», «всеєвропейский процесс», «вільнодумне і просвітне європейство», «загальноєвропейський демократичний напрям». Якщо ж того не буде, український життєпростір залишиться на периферії. Учений стверджував, що українській національній самосвідомості конче не вистачало причетності до новочасних європейських знань і це стримувало, а то й унеможливило ефективний

розвиток національних громадських начал, культури, літератури; намагався вірити, що все ж таки «сонце правдивої науки безпремінно зійде й над нашою країною», хоч «та роса туманів, що назбиралась на нашому небові од віків, не щеза одразу, а навіть прибира собі нові форми...» — як образно висловився він у статті «Переднє слово до книжки: Іван Франко. В поті чола» (1890).

Долучитись до найновіших наукових знань, поглядів, концепцій, за подальшою логікою Драгоманова, годі без оволодіння мовами, насамперед європейськими, що дасть змогу ознайомлюватися з європейською літературою — науковою, науково-популярною, художньою — в оригіналі. «Без знання європейських мов і літератури якої ж європейськості!» — підсумовував він у «Трьох листах до редакції «Друга». Чим більше освічена людина знатиме мов, чим повнішими будуть її знання найсучаснішої науки, політики, письменства, тим ширшатиме її світогляд і глибшатиме мислення, тим адекватнішими часу й успішнішими практично стануть її вчинки. Європейські пріоритети вченого зумовлені не лише обставинами його життя, що майже два десятиліття тривало за межами України, не лише суто «розумовими» переконаннями, але й особливостями натури, у сенсі — ментальної конституції. Професор-філолог Дмитро Овсянико-Куликовський, який добре знав вченого-європейця, зустрічаючися з ним в Одесі, Парижі, гостюючи в нього в Женеві, висловив у «Воспоминаниях» (розділ V «Памяти почивших») таке спостереження: «Драгоманов психологически тяготел к Западу, преимущественно романскому (вся розрядка автора — Я.Г.), к Франции и Италии в частности, — он был в этом смысле настоящий «западник». На романском Западе все ему было по душе: и склад жизни, и культурные традиции, и исторические воспоминания, и памятники искусства, и живость темперамента, и даже манера говорить и жестулировать. Свободно владея важ-

нейшими европейскими языками, он отдавал предпочтение французскому и итальянскому... По-видимому, перспектива остаться навсегда за границей его не пугала, в Россию его не тянуло, и, кажется, чувство ностальгии было ему неведомо». У цьому мемуарному фрагменті продуктивна думка про органічність західноєвропейського ґрунту — культурного, побутового, свідомісного, а можливо, і психічного — для ества і життєпо-ведінки Михайла Петровича.

Послідовно утверджуючи необхідність вивчати і ґрунтовно знати мови, Драгоманов і в цій сфері виявляв «лабільну стабільність». У студії «Чудацькі думки про українську національну справу» він наголошував на опануванні англійської, французької, німецької мов, мотивуючи це тим, що значний обсяг сучасної наукової інформації виходить саме ними. Проте у «Трьох листах до редакції «Друга» учений не те щоб відкоригував свою думку-настанову, але розставив інші акценти, продиференціювавши своє ставлення до прагматичного значення названих мов. Висловлюючи поради, що, за його концепцією, могли б дієво розвивати українську справу на Галичині, він наголошував: «...Пропагандируйте между вашей молодежью, особенно между теми, кто литераторствовать хочет, чтобы изучали французский и английский язык, а то ведь многого из того, о чем вы говорите: «мы знаем», в Львове и знать нельзя, так как, если не ошибаюсь, там нет ни одного русина-литератора, который бы читал по-французски и по-английски, а по-немецки далеко не все переведено и что переводится, то не всегда своевременно».

Водночас, урахувуючи уніфікаційну тенденцію світового розвитку, він не виключав у перспективі кардинальної еволюції мов у сенсі їхнього зменшення і граничної локалізації, що може бути спричинено прагматичними потребами в підвищенні ефективності людського спілкування. Разом з тим у контексті розмов про «наступление близкой

эры всемирного языка» Драгоманов висловлювався підкреслено стримано, не поспішав пришвидшувати природний розвій мовних процесів: «Но мы вправе подождать, пока на этом языке появятся свои Шекспировы, Данты, Дарвины, Конты или хотя бы Августины Блаженные и Фомы Аквинаты, с одной стороны, и Бернсы, Кольцовы, Шевченки — с другой...» — викладав він погляд на проблему «всемирного языка» у розвідці «По вопросу о малорусской литературе».

Незамінним джерелом формування сучасної ціннісноцентричної картини світу була для Михайла Драгоманова художня література. Будучи соціостратегічним мислителем, сприймаючи літературу крізь призму соціопрагматичних характеристик, він прагнув ураховувати її образно-художню природу. У функціональному сенсі вчений уважав літературний процес сконденсованим вираженням найважливіших інтелектуальних і ментальних ідей доби, формою ненав'язливого, недидактичного розвою людини, її свідомості. Прихильник життєподібності літератури любив «живі типи», «живу мову», органічну художню розповідь про важливі соціодуховні проблеми. У класичній європейській літературі XIX ст. Драгоманов поцінував постановку загальнолюдських питань, ретрансляцію загальногуманістичних цінностей.

Учений доводив, що звернення митця до широких уселюдських проблем та аспектів завжди служить розвитку національної культури й самосвідомості, оскільки, обсервуючи фундаментальні загальнолюдські питання, кожна література розроблює їх на своєму ґрунті й у такий спосіб виявляє самобутній національний потенціал. Найпотужніші літератури світу намагаються «обговорювати справи людського життя — громадського, родинного, особистого», тяжіють до такої багатогранної категорії, як «всесвітня людськість», — обстоював Драгоманов свою естетичну програму в «Чудацьких думках про українську національ-

ну справу». Натомість зосередження письменника (і, відповідно, твору) виключно на національній проблематиці звужує його погляд й урешті не дає змоги повністю реалізуватися таланту й ресурсам художника. Говори про людство, про світ, і ти говоритимеш про свій народ, про свою націю — таким було ще одне кредо Михайла Петровича, цього разу адресоване свідомішій аксіології письменника.

Сучасна поезія, белетристика, критика, за його концепцією, виражає «новоєвропейські ідеї» і залучає до них націю. Це давало підстави говорити про рівень розвитку російської літератури, представлені іменами Олександра Пушкіна, Михайла Лермонтова, Івана Тургенєва, Льва Толстого. Вони належали, за його словами, до «пантеону всесвітніх геніїв» і після, за його концепцією, не вельми виразного побутування російської літератури в XVIII ст. у яскравих художніх формах виразили ті загальнодемократичні цінності, що утверджувалися й поширювалися в Європі. Михайло Драгоманов уважав, що їхні твори мали слугувати морально-мисленнєвими орієнтирами для українських письменників, яким, на його переконання, не вистачало широти і глибини в постановці загальних, фундаментальних проблем людськості. При цьому теза, що українським письменникам, літературній громадськості важливо знайомитися «з поетичною літературою і естетичними ідеями передових народів Європи», залишалася незмінною.

«Гнучка стабільність» була властива і поглядам на поступ української літератури. Надмету зауважень мислителя становило підвищення її інтелектуальної якості, образної сили, для чого в хід ішли як гострокритичні, так і схвальні оцінки. Провідним критерієм в аналітиці новочасної української поезії та прози стала дотичність/недотичність до актуальних «європейських ідей» і викликана цим якість концептуального мислення, а також розроблення суто художніх величин. Оскільки Михайло Петрович по-

стійно вказував на суттєве відставання українського мислячого соціуму (у т.ч. письменницького) від європейського, він відстежував і виявляв прояви цього відставання в літературній практиці. У його критичних судженнях про представників як середнього прошарку літературного процесу, так і помітних, знакових авторів, відчутне щире прагнення якомога вище підняти «планку» для українських письменників.

Аналізуючи творчість Нечуя-Левицького, Михайло Драгоманов, з одного боку, зараховує письменника «до найбільших талантів теперішньої нашої словесності» і «до найбільше плодovitих наших писателів», а з другого — зазначає, що «він дуже вганяється за тенденцією і хоче бути не тільки мальовником громадського життя, а просто учителем громади». Оглядаючи «Над Чорним морем», критик зауважує, що авторові не вдалося розібратися в порушеній проблематиці. Це, на думку Драгоманова, сталося через те, що Нечую-Левицькому не вистачає сучасних наукових знань і він потребує, щоб «його підпирала й руководила свідомо думка, оперта на широку освіту». Розгортаючи свої думки, учений поступово пов'язує засадничі аспекти із власне художніми, застосовуючи дедуктивну методику на естетичному ґрунті й розглядаючи твір за принципом «від вихідних основ — до художньої специфіки». «На лихо, треба сказати, що довгочасна праця Ів. Левицького показує, що він не має або й не хоче шукати собі такої підпори», — доходить він висновку у статті «Над Чорним морем». Повість Івана Левицького» (1891) і проектує один з наслідків браку «підпори» на те, що персонажі часто позбавлені живих, індивідуалізованих рис і «виходять ляльками, на котрі автор начепив етикетки з написом: українофіл, мошеник, кар'єрист і т.д.», що «розмови ведуть ці особи найшаблоні», що «психологія основних мотивів повісті пречудна або, ліпше сказати, її зовсім нема».

Критичний запал Михайла Петровича викликали ментальна запрограмованість, концептуальна шаблонність, проблемна одноманітність, інтонаційна уніфікованість, особливо в поезії. У віршах такого ґатунку він бачив неприховану декларацію пасивності, слабкості українського духу, фактичне виправдання власної соціотворчої бездіяльності, добровільну відмову від потужних національних перспектив. Розглядаючи проблемно-аспектний характер і мелодійну спрямованість української лірики «після Шевченка» в роботі «Література російська, великоруська, українська і галицька», учений з неприхованою іронією узагальнював: «Мішанина напрямків — од сентименталізму (приторні любові) і романтизму (балади на теми народних легенд або переводні) до сухої декламації або алегорії (цієї могили поезії) на ліберальні теми (вічне засівання ниви), водяниста довгота, переспів по кілька раз одних і тих же тем, мала оригінальність (так що усю нову українську лірику можна признати за макулатури Шевченка) — ось де літературні одміни нової української поезії». Якщо розвернути критичні оцінки Драгоманова іншим боком, то художню виразність, розмаїтість, потужність він потрактував як вияв самодостатньої та впевненої європейськості, від якої українська література післяшевченкової доби була дуже віддалена ціннісно.

Утім і для прози тональність суттєво не змінювалася. Він наголошував на відірваності художнього світобачення від «новоєвропейського», порушенні елементарних законів образного мислення, на «фантастичних» колізіях і сюжетних рішеннях (себто таких, що не мають нічого спільного з життям), спрощенні психології персонажів і, врешті, на нездатності подати широкі і правдиві картини навколишньої реальності, у змалюванні яких критик бачив чи не найважливіший критерій художності. Михайло Петрович дошкульно зауважував, що «українські письменники, особливо молоді,

дуже часто граються оперетками à la Котляревський та повістями, де виводять або ідилічних пейзажів, або сміхотворців, або показують ляльки, що мають представляти ніколи не бувалих у дійсності «девізів з народу», які чудним способом, під впливом народолюбців із студентів або сільських учителів, за кілька днів піднялися на висоту цивілізованого розуміння та радикального розв'язання всіх «питань життя», або ж без усякого життя і подробиць намазані лиця народолюбців» («Українське письменство 1866–1873 років»). Естетичні спостереження й уподобання вченого цілком консеквентно вписуються в соціоестетику, що синтезує прагматичні цілі й суто художні канони, які, втім, не функціонують незалежно від стратегічної прагматики тексту.

Мистецька концептологія Драгоманова не належала до екстремальних зон і течій соціоестетики і займала нішу поміркованого естет-прагматизму, прагнучи досягти якщо не оптимального, то принаймні раціонального балансу поміж екстраестетичними і власне художніми критеріями. Вона виявляє складні тектонічні процеси в надрах української естетики 2-ої пол. XIX ст. й ознаки соціоестетичних інтенцій XX ст., котрі, послуговуючись методологічними засадами Драгоманова, немає підстав уважати зумовленими виключно зовнішніми естетичними культурами. Інакше кажучи, прагматична актуалізація української художньої свідомості XX ст. концептуально запрограмована попередніми культурно-історичними зрізами й періодами. Парадоксальність драгоманівської естетики цікава тим, що в ній прагматичні аспекти формування особистісної та соціумної свідомості щільно переплетені з доктринами розвитку «європейськості» і граничного наближення до сучасної наукової Європи.

За логікою Михайла Петровича, письменницька справа схожа на дослідницьку. Перш ніж приступити до написання тексту й, відповідно, літературної праці, необхідно,

наголошує він, ознайомитися зі спеціальною літературою, що введе в річище інтерпретованої або зображеної проблематики, розібратися у смисловій, а коли треба, й у термінологічній сутності об'єкта змалювання й рефлексій, співвіднести інформацію з «новоєвропейським» трактуванням. Інакше, на переконання Михайла Драгоманова, художня діяльність навряд чи буде успішною. У текстах сучасників він зазвичай не знаходив ознак підготовчої роботи, що давало привід максимально загострювати зауваження: «Необразованість заїдає наше письменство гірше всякої цензури. Образованим не блищать старші українські писателі, а на зміну їм виступають молодші, ще більше необразовані», — безапеляційно заявляв він у статті «Найгірший ворог наш» (1893). Різкість риторики зумовлена прагненнями інтелектуально-естетичного впливу на письменницькі персоналії та художні тенденції. В основі драгоманівського критицизму лежало наукове, а отже, і загальноціннісне оєвропеювання літератури.

Проте, звертаючись до діахронічного функціонування української культури, він нерідко змінював оцінні підходи і вдавався до широкого, екзистенційного масштабу мислення, убачаючи в історії мови, літератури вияви багатогранного й потужного національного духу, трактуючи факти минувшини як аргументи й вираження невичерпного україностверджувального потенціалу. Обґрунтовуючи самотність українського слова і літератури, Драгоманов систематизував факти в річищі, образно кажучи, цілком позитивістському: «С XV по XVIII век можно уже проследить весьма яркую литературную историю малорусского наречия, по меньшей степени, не уступающую в количестве памятников истории наречия великорусского... На этом языке есть, кроме богословских трактатов, полемики, учительных наставлений, перевода «Песни песней», «страстей», всего евангелия, например «Пересопническое евангелие», сделанное для п р а в о с л а в н ы х

и католиков (розрядка автора — Я.Г.), — замечательный памятник, который, к стыду представителей русской официальной науки, не издан до сих пор и, запроторенный в трущобу (Полтавская духовная семинария), не мог быть добыт даже на археологическую выставку в Киеве 1874 г.» («По вопросу о малорусской литературе»).

Говорячи про «повісті і театральні п'єси Гоголя-батька, Котляревського та Квітки», виділяючи грані їхньої історико-художньої неординарності, учений акцентував на, так би мовити, широкоформатному компаративному аспекті, підкреслюючи, що, «як порівняти їх із пробами зображення народного життя у сучасних їм письменників великорусів («Бедная Лиза», «Марьяна роща» й т.п.), то перевага живості й правди зображення буде на боці українців, і в російській літературі треба йти до творів 40-х років, до Тургенєва та Григоровича, щоб знайти ліпшу новелу з народного життя» («Українське письменство 1866–1873 років»). А підкреслюючи всезагальність, ба навіть фундаментальність значення української літератури, він відмовляється навіть від самої можливості негативної оцінки і висловлюється в патетичному стилі: «И если бы даже вся малорусская словесность дала только несколько поэтов и беллетристов вроде Шевченка, то и тогда она бы сделала свое культурное дело (розрядка автора — Я.Г.) нравственного поднятия масс малорусского народа и сближения с ними теперешних так называемых «культурных людей» («По вопросу о малорусской литературе»). Провідною для Драгоманова незмінно була теза про значне й інтенсивне підвищення якості національного життя — як духовного, так і матеріального, яку він розглядав крізь призму «лабільної стабільності» й утверджував із залученням різноманітного інтелектуального інструментарію, зокрема критичних і «позитивістських» моделей.

«Лабільна стабільність» за своєю органічною передбачала відхід від однозначності в

оцінних судженнях і рефлексіях. Універсально консеквентною неоднозначністю позначене і ставлення Михайла Драгоманова до постаті, образу, спадщини Тараса Шевченка, до яких він звернувся в монографії «Шевченко, українофіли й соціалізм» (1878), у публікаціях «Війна з пам'яттю про Шевченка» (1882), «Двадцятип'ятилітні роковини смерті Т. Шевченка і галицькі народовці» (1886), «Листочки до вінка на могилу Шевченка в ХХІХ роковини його смерті» (1889, опубл. 1890), «Т. Шевченко в чужій хаті його імені» (1893). Аспект «Драгоманов про життєтворчість Шевченка» потребує окремої, уважної, детальної аналітики, тому в цій розвідці лиш окреслено низку ракурсів і складників, що можуть бути важливими для його всебічного розуміння.

Учений-мислитель неодноразово підмічав феноменальну талановитість Шевченка, яскраве втілення в його поезії ідеалів людяності, життєлюбства, вільності національного духу. Характеризуючи, як він говорив, «сильні» сторони поетової творчості, Драгоманов виділяв зображення «красоти й величності старого козацького життя». Він підкреслював, що «Шевченко, як чоловік із дійсно геніальним почуттям ... рисував у своїх віршах дійсно картини, на яких бачиш рух: тут дійсно чуєш і раду з бунчуками та булавами, і море з летючими по ньому байдаками, словом — старе життя ... а головне — Шевченко проникав і в суть старого життя і майже завсігди вірно оцінював його значення задля теперішнього» («Українське письменство 1866–1873 років»), а також вичленював звернення до реалій, явищ, характерів сучасності. Михайло Петрович наголошував, що «Шевченко дав нам найживіші картини щоденного життя ... начеркнув образи чиновництва, панства, солдатчини, москалів, українців, дівчат...» («Шевченко, українофіли й соціалізм»). Оцінюючи масштаби поетового визнання як серед української громади, так і в загальноросійському просторі, він говорив, що поезію Шевченка

«переводять луччі поети у Росії», що «навіть і прості великоруси читають у оригіналі Шевченка і плачуть, як я сам то бачив, читаючи цього українського поета життя і волі» («Література російська, великоруська, українська і галицька»). Драгоманов схилився перед потужною духовною поліфонією його слова, писав про захоплення сучасників як художньо-стильовими, так і концептуальними напрямами Шевченкового слова. Водночас в оцінках образу і творчості Тараса Григоровича відчувається і чимало критичних інтонацій, нерідко зумовлених тим самим «європейським» (або «новевропейським») методом, що становив осердя драгоманівського мислення.

Михайло Драгоманов уважав, що поет не одержав системної освіти, що його оточення — навіть найбільш демократично налаштоване — не могло забезпечити Шевченкові доступ до новочасних європейських ідей. Це все, за логікою вченого-критика, позначилося на непослідовності, суперечливості, неясності художніх думок, а то й на неточному зображенні об'єктивних фактів і процесів, передусім історичних, що Драгоманов розглядав як «слабкість». Він був переконаний, що в поетичних формулах Шевченка, часто звернених до минувшини, немає відповіді на питання, запити, потреби українського сьогодення й майбуття, що культ поета, який формувався на очах Михайла Петровича, лише ускладнить або й унеможливить ефективність «української справи».

Аналітично сприймаючи образ і слово Шевченка, Михайло Драгоманов бачив складність, імпульсивність, експресивність поетової натури, схильність до епатажних висловлювань, що могли спричинити конфліктні ситуації. У монографії «Шевченко, українофіли й соціалізм», торкаючися психологічного й поведінкового образу поета, він оприлюднив такий факт: «Покійний Максимович розказував нам, що Шевченко справді в якомусь шинку коло Канева розказував, що «матір божа була покритка». Дра-

гоманов висловлював свою незгоду з ідеалізацією поета, скептично ставився до соціумної інтерпретації Шевченкового образу. Дмитро Овсянико-Куликовський у згаданих «Воспоминаниях» залишив такий спогад про Михайла Петровича: «высоко ценя достоинство и национальное значение поэзии Шевченка, он относился к ней критически и полагал, что великому поэту Украины не надлежит приписывать роль пророка, вождя, идеолога: для такой роли Шевченко был непригоден за недостатком основательного и широкого образования» (розділ «Памяти почивших», нарис «Михаил Петрович Драгоманов»). Він наполягав на об'єктивності й історичності в дослідженні життя і творчості поета, вважаючи це ознакою науковості і духовної цивілізованості.

Критичне ставлення викликала і традиція абсолютизації образно-стильової манери Шевченка. Драгоманов обстоював неперервний рух уперед, що мав охоплювати і художню творчість. Абсолютизацію у вигляді копіювання, наслідування способу мислення він тлумачив як гальмування, ба навіть відмову від художнього розвитку. Нездолано оцінюючи Шевченкову творчість, прагнучи спрямувати українських поетів на шлях власнотворення, спонукати до самобутньої творчості й літературно-художнього самоствердження, посилити креативний чинник їхньої діяльності, Михайло Петрович, аналізуючи у статті «Сліпі проводирі» (1891) один із львівських часописів за 1891 р., писав: «Поезії «Зорі» — переважно наслідування найслабших абстрактних поезій Шевченка: Україна... ненька... вдова... вороги... крига... промінь сонця й т.д. і все шаблонно, абстрактно». Гостроту проблеми «Шевченко і його наслідувачі» він волів мотивувати браком плеяди нових яскравих імен, яка б запропонувала нові якості й напрями поетичних цінностей, інерційністю мислення, захопленням зовнішньо-образними формами Шевченкової творчості без проникнення в глибинність смислів його

слова, одним з наслідків чого стало те, що «тепер виросла ціла купа політичних віршів, маленьких Тарасиків, по більшій часті не маючих поетичного таланту учеників великого батька Тараса, котрі співають про те, як вони покладуть голови за ньеньку Україну, грозять ворогам і т.ін.» («Твори Василя Чайченка»). Не заперечуючи повністю естетичне значення наслідувачів як літературного явища, він висловлював упевненість, що наслідування Шевченка не сприятиме підвищенню образно-інтелектуального рівня літератури.

Численні критичні судження Драгоманова про Шевченка зумовлені не лише особливостями поетового життєформування і творчості, а й суто методологічними підходами. Михайло Петрович був концептуальним опонентом апологетичності, що передбачала одновимірність і граничну звуженість мислення. Він постійно тяжів до об'ємного, цілісного погляду, що досягався нарощуванням смислів і обертонів думки. Учений ніколи не виключав перспективи розвитку аналізованих реалій, а провідною рисою-якістю особистості, особливо творчої, уважав внутрішню динамічність. Саме тому визначальною ознакою його інтелектуальної спадщини стала «лабільна стабільність», що виявлялася корекцією, уточненням, розширенням, структуруванням, одне слово, ускладненням поглядів і трактувань зі збереженням константних термінологічних і зорових основ.

Аналітичний принцип Драгоманов практикував не тільки відносно Шевченка, а й інших письменників. Загалом високо ставлячи прозу Гоголя, Тургенєва, Толстого, він супроводжував розгляд їхніх творів різкими зауваженнями і скептичними характеристиками, насамперед у контексті пізнього періоду творчості. Утверджуючи аналітизм (або контрапологетичність) у вивченні художніх явищ і літературних персоналій, Михайло Петрович аргументував це новочасною інтелектуальною культурою і повагою до аудиторії.

Розглядаючи популярну книжку Василя Чайченка про Григорія Квітку-Основ'яненка, що вийшла друком у 1892 р. у львівській «Просвіті», він у розвідці «Неправда — не просвіта» (1892) цілком методологічно розмірковував: «Але нащо ж він намалював нам Квітку, мов якого бога пресвятого та безгрішного? В писаннях для людей ученіших так тепер не роблять, але коли розказують про якого славного мужа, то показують його добрі боки і його хиби по чистій правді. Треба так само робити й у писаннях для простіших людей, бо й простий чоловік теж людина, котру треба шанувати». Учений обстоював думку, що неправда — це не лише неточності в поданні фактів і реалій, не лише неадекватне чи свідомо заангажоване тлумачення будь-яких подій і процесів, а й неповідомлення, приховання всієї повноти інформації, що стосується явищ або персоналій. А лише з урахуванням усього комплексу фактів можливий об'єктивний і неупереджений погляд, який, за драгоманівською версією, виступає важливою і необхідною передумовою для провідної мети людства — осмисленого й цивілізованого «поступу».

Концепції Михайла Драгоманова з рельєфною чіткістю репрезентують його глобальну програму, де основоположне місце відведено «вселюдськості» й забезпеченню загальнолюдських інтересів, широкогуманістичних прагнень, де національний розвиток може бути гранично ефективним тільки на засадах «всесвітньої людськості» й поступального духовно-економічного руху. Фундаментальним його чинником оголошено найновішу науку — як європейську, так і світову, а також долучення до неї якомога ширших верств. Українським громадам, незалежно від державно-територіальної належності, варто перейматися конкретно і систематичною роботою на основі «новевропейських ідей» задля того, щоб стати розвиненою і модерною нацією, яка вербальні декларації про самобутність повноцінно підкріплює вагомим статусом України й українців.